

ללמוד היסטוריה באמצעות ספרות -

"הבור והמטוטלת"

אדגר אלן פו לוקח אותנו אל מרתפי האינקוויזיציה בספר

גדי ראונר

(פורסם באתר תולדות - מט"ח - מאי 2007)

על האינקוויזיציה בספר

האינקוויזיציה בספר הוקמה בשנת 1478 והתחילה לפעול בשנת 1481. היא הייתה מערכת דיכוי שרתה את האינטרסים של השלטון החילוני, ולא של הממסד הדתי. היא הייתה בית משפט מיוחד, מוכר וגלוי; מדובר במוסד לאומי, מדיני, כפוף למרותם של המלכים הספרדים, פרננדו ואיזבלה.

האינקוויזיציה רדפה את המומרים בתוך העולם הנוצרי. אלה היו בורגנים-עירוניים אשר נטשו – מרצון או לא מרצון – את היהדות, המירו את דתם וחלקם הפכו לנוצרים חדשים וכנים ואחרים לאנוסים – שהיו יהודים בסתר-ליבם. על כן מדובר במוסד פסיאודו-דתי אשר פועל נגד מעמד חברתי (הבורגנות) על פי אינטרסים פוליטיים (השלטון האריסטוקראטי של המלכים הספרדים) תחת עילה דתית (סטיות מהנצרות).

האינקוויזיציה הספרדית בתכנית הלימודים להיסטוריה

על סמך האילוצים של המערכת אינני יודע כמה זמן מצליחים ללמד את הנושא הזה. בספר הלימוד בהוצאת מט"ח ובמסגרת הפרק על היהודים בספרד בימי הביניים מוקדשים לנושא האינקוויזיציה חמישה משפטים, תמונת תחרית אחת וקטע מקור קצר של שבע שורות.

תמצית העלילה

הסיפור מעלה את עדותו של אדם אלמוני הנמצא במרתף העינויים של האינקוויזיציה אחרי משפט. הוא מחכה להוצאתו להורג. מחשבותיו של האדם ותחושותיו יוצרים מסע לתוך נפשו. בלשון מדויקת מצליח פו למסור מידע על מצבי התשיות, הטשטוש והדמיון ששולטים בתיאורים. אדם כשבר-כלי חשוף לסכנות העורבות לו: בדידות, קור, צמא, חושך, מטוטלת בעלת להב חד שיורדת מטה אט-אט ומאיימת להרוג, חולדות פראיות, המסתורין של הבור.

דרכי אל הסיפור

מבין הספרים שנמסרו לי למשמרת הייתה אסופת סיפורים של אדגר אלן פו (Edgar Allan Poe) בהוצאת עם עובד, שנת 1997. נזכרתי שלפני שנים רבות הייתי נוהג לקרוא סיפורים של סופר אמריקאי זה, אבי סיפורי האימה, עת היינו יוצאים למחנות קיץ ולסמינרי חורף בתנועת הנוער. בלילות החמים והקרים, אבל תמיד סביב המדורה, לאחר שיעור על בורוכוב או על פינסקר, היה המדריך (אני או מישהו אחר) פותח את הערכה ומתחיל לקרוא בקול עמוק. הוא היה מבטא

באיטיות את המילים וחוזר על המשפטים, מביט בעיניים רחוקות וקרות ויוצר אווירה של אימה מתוך החושך שהקיף את היושבים. מבלי להיות בקיים בספרות לטינו-אמריקאית, ידענו כי סיפוריו של הסופר האורוגוואי הורציו קירוגה (Horacio Quiroga), עוד אחד עליו גדלנו כחניכים ומדריכים, היו קרובים ודומים לסגנונו של פו. ואכן המלומדים טוענים כי לא רק קירוגה, אלא גם חוליו קורטזר (Julio Cortazar), אחד מחשובי הסופרים של היבשת, הושפעו מהמורה פו בהליכתם לתוך מבוכי הקיום האנושי.

מאז עברו כמעט 40 שנה והפעם קריאתי הייתה שונה. היא משכה אותי לעיסוקים מקצועיים ו"רציניים". אינני בטוח שאדגר אלן פו היה מבין וסולח לי על מעשיי. הייתכן ניצול אינסטרומנטאלי של אחד מסיפוריו המפורסמים ביותר לטובת לימוד היסטוריה בבית הספר של מדינת ישראל במאה ה-21? מכיוון שיש אינטרס שאפתני הנני חושב שאפילו פו לא יצליח לחסום את דרכי. אני מבקש להציג בפני מורי היסטוריה אמצעי נוסף, דרך חלופית והשלמה פוריה כדי לקיים שיעור היסטוריה בעל משמעות. אולי שיעור חד-פעמי, אולי חוויה עמוקה. על מה הסיפור? לפניכם ציוני הדרך שלו.

ציוני דרך בסיפור

"הייתי חולה – חולה אנוש מן הייסורים הממושכים ההם; וכאשר התירו אותי לבסוף והורשתי לשבת, חשתי שדעתי משתבשת. גזר הדין – גזר דין מוות מבעית – היה אחרון הדיבורים הברורים שהגיעו לאוזני."

מספר עלום-שם נלקח למשפט בפני שופטי מבשרי-רעות. הוא לא נותן הסבר מדוע נמצא שם ולמה נעצר. לפניו, בבית המשפט, עומדים שבעה נרות לבנים וגבוהים המצטיירים כמלאכים. הם הולכים ונמסים ואיתם התקוות להינצל.

"ואז התגנבה אלי דמיוני, כצליל מוסיקלי ערב, המחשבה על המנוחה הנעימה שיש בוודאי בקבר."

הוא נידון למוות ומצא את עצמו במקום סגור וחשוף. בהתחלה הוא חשב שנמצא בתוך קבר, אבל אחר כך גילה שהוא נמצא בתא.

"התעלפתי; ובכל זאת לא אומר שכל הכרתי אבדה...בשיבה לחיים מן העילפון יש שני שלבים; ראשית, שלב התחושה של הקיום הנפשי או הרוחני, ושנית, שלב התחושה של הקיום הגופני..."

"לפתע-פתאום שבו אל נפשי הפעולה והקול – פעולתו הנסערת של הלב ובאוזני – קול פעימת..."

"עד כה עוד לא פקחתי את עיני. חשתי שאני שוכב על גבי, לא כבול. פשטתי את ידי והיא נפלה בכבדות על משהו לח וקשה."

"...סמיכותו של החושך כמו העיקה עלי וחנקה אותי..." "זיעה פרצה מכל נקבובית שבעורי, ועמדה אגלים-אגלים גדולים וקרים על מצחי."

"האם הושארתי לגווע ברעב בעולם אופל תת-קרקעי זה, או איזה גורל, אולי מפחיד עוד יותר, צפוי לי?"

"האופן והמועד, רק הם העסיקו והטרידו את דעתי."

הוא החליט לחקור את המקום ותלש פיסת בגד והצמידה לקיר. הוא סובב את התא וספר את הצעדים עד שמצא שוב את פיסת הבד. הוא חישב את ההיקף.

"הרצפה הייתה לחה וחלקלקה. גררתי עצמי עוד זמן-מה ואז מעדתי ונפלתי."

הוא התעלף. אחר כך מצא מזון ומים. הוא בלע אותם. הוא ניסה שוב לבדוק את המקום שבו נמצא. הפעם התכוונן לחצותו מקיר לקיר. אך הוא דרך על שולי הבגד ונפל.

"...ונרעדתי כשנוכחתי כי נפלתי ממש על שפתו של בור עגול, שאת גודלו לא יכולתי, כמובן, לברר באותו רגע."

הוא מוסיף לחשוב על המוות...

"לפני קרבנות עריצותה של האינקוויזיציה עמדה הברירה בין מוות בייסורים גופניים נוראים מאין-כמוהם ובין מוות מתוך חיבוטי-נפש אימים מאין-כמוהם. לי נועד המוות מן המין השני."

"תרדמה עמוקה נפלה עלי – כתרדמת מוות."

אחר כך שביבי אור אפשרו לו לראות את התקרה. הוא ראה את התמונה של "הזמן" ... **"כמו שהוא מצויר על פי המקובל"**. הדמות מחזיקה במטוטלת של שעון עתיק כמו חרמש בעל להב מחודד. המטוטלת זזה באיטיות... **"דימיתי לראות אותה נעה"**. ועוד:

"...כשהבטתי אל הרצפה ראיתי כמה חולדות ענקיות עוברות עליה."

"שוב לא יכולתי להטיל ספק בסוף המר שהכינו למעני הנזירים בכישרונם להמציא עינויים."

ככל שעובר הזמן תנועת המטוטלת ומהירותה מתגברות. היא מתחילה לרדת לכיוונו.

"מה הטעם לספר על השעות הארוכות-הארוכות של האימה, הגדולה מאימת המוות, שבהן ספרתי את התנודות החופזות של הפלד!"

"ראיתי שהסהרון נועד לחצות את אזור ליבי."

הוא מוצא את עצמו קשור למיטת עץ. אז מחליט למרוח על החבלים שמחזיקים אותו שריות שומן כדי שמאות החולדות ("פראיות, נועזות, רעבתניות") השורצות במקום יכרסמו את הקשרים.

"התקווה – התקווה החוגגת את ניצחונה בעת מצוק – היא הלוחשת לנידון למוות אפילו בצינוק של האינקוויזיציה."

...סופו מתקרב...

"רק עוד רגע, כך חשתי, והמאבק יסתיים."

"תנופות המטוטלת כבר הגיעו אל חזי."

"כאב עז פשט בכל עצב מעצבי גופי."

...וברגע האחרון הוא מצליח להשתחרר והמטוטלת המתרחקת ממנו ועולה למעלה.

כעת... **"הקירות המתקרבים דחקו אותי בלי יכולת להתנגד עוד ועוד."**

ואז... **"נשמעה תרועה רמה כתרועת חצוצרות רבות!"**

"יד מושטת תפסה את ידי שלי, כשצנחתי מתעלף לתוך התהום...הצבא הצרפתי נכנס לטולדו..."
אנחנו הבור והמטוטלת

בין היסטוריה לבין ספרות

פו מצליח להעביר כל זה אלינו. הדמיון שלנו נע בין ההסתכלות על הקרבן וסבלו לבין המחשבה שאנו נמצאים במקום ההוא. האלמוני זה אנחנו. האלמוני הוא קרבן לכל מעשה עוול שנגרם אי-פעם לאנושות... במרתפי הקג"ב, אצל הנאצים, בצ"לה של פינושה או בקמבודיה של פול-פוט. השפה משתנה. המנגינה נשארת.

...ומה עוד שייך לרפרטואר האנושי של תחושות? אובדן, חוסר המצאות, העדר תקווה, אי-וודאות... הידיעה שהמוות קרוב אך לא יודעים מתי וכיצד... הקורא יכול לדמיין את עצמו באמצעות עוד ועוד תחושות של הקרבן.

הנידון למוות מספר בגוף ראשון כעדות את רגעיו האחרונים. סיפור מצוקותיו הנפשיות והפיזיות, טשטוש הדמיון והמציאות, החלום שהוא שיתוף אמפתי ברגשות ובמחשבות בטרם מותו. מהו המרחק כאן בין ספרות והיסטוריה? בין דמיון ואמת? מכיון שאין אנו מחזיקים בשום מסמך המעיד על מצבו הנפשי של הנידון למוות, סוגר הסופר את פער הידיעה. לא ניתן לומר שזה לא היה קיים. היה והיה. כאן מצליח הסופר להיכנס למקום שבו נחסם ההיסטוריון, דווקא למקומות החשובים והמרתקים האלה של נפש האדם במצבים אולטימטיביים. אני בעד לקבל את תיאורו של פו כאמת. אני יודע שאני מסכן את עצמי באמירה כזאת גורפת. ספרות איננה היסטוריה.

אולם המרחק כאן מצטמצם. מחמת הספק אני מבקש לזכות את הנאשם. אין לנו הוכחות שלא היה דבר כזה וגם הוכחות הפוכות.

לסיכום

למיטב הבנתי כדאי ללמד היסטוריה בבית הספר כדי להכיר את עצמנו. על כן אני חושב שיש לחפש ולמצוא מתוך הסיפורים הגדולים, אלה המרוחקים והמנוכרים מעולמם של התלמידים הצעירים, את אותם היסודות אשר יכולים ליצור אצלם קרבה אנושית בלתי-אמצעית. הנני סבור כי החזרת החומר הלימודי למימדים (הריאליים) של התנסויות אנושיות בזמנים אחרים יכולה לגרום לקירובם של הצעירים להוויה ההיסטורית באמצעות העוררות האמפתית. המרוויח הוא התלמיד הזוכה לסיפור מרתק בהקשר היסטורי. ההיסטוריה מרוויחה המחשה יוצאת דופן. אז למה לסרב?

נספח – הכחשת האינקוויזיציה

כרגיל, ישנם היסטוריונים שטוענים "לא כצעקתה" כלומר לא רק מילולית קורבנות האינקוויזיציה לא צעקו אלא גם מבחינת העובדות קיים הבדל בין המציאות לבין ההגדה. עם אלה נמנה מרווין או'קונול היסטוריון פרנציסקאני אשר בשנת 1996 כתב מסה בשם: "האינקוויזיציה הספרדית-עובדות מול פיקציה". הראשון שהוא עושה אתו חשבון הוא הסופר אדגאר אלן פו, על סיפוריו הקצרים אודות האינקוויזיציה כמו "הבור והמטוטלת", "מעשי הרצח ברח' מורג", "ארמון התעתועים" וכיו"ב. הוא אמנם מודה כי "האינקוויזיציה הספרדית הייתה מוסד מעוות", אך הוא מציג הסברים שאמורים להסביר את המניעים ההיסטוריים והדתיים מאחורי המסע נגד הכופרים.